

НА ПЕРЕЛОМІ: ЕПІТАФІЇ У ПОЕТИЦІ "FONS CASTALIUS" [КАСТАЛЬСЬКЕ ДЖЕРЕЛО] (1700 - 1701 Р.)

У статті розглядаються теорія і літературна практика епітафії в кийвській поетиці доби Мазени – “Fons Castalius” [Кастальське джерело] (1700 – 1701). Встановлюються можливі джерела: західноєвропейські поетики та риторики, хронологічно більш ранні українські поетики, тогочасна літературна практика, творчість автора поетики. Аналізується розвиток теорії та реценція епітафій із поетики 1700 р. в українських трактатах пізнішого часу.

Ключові слова: поетики, епітафії, похоронна поезія.

Латиномовні поетики XVII – першої половини XVIII ст. – одне із основних джерел наших знань про тогочасну теорію віршування. Завдяки перекладам українською та російською мовами поетик 1637, 1705 і 1736 років, які здійснили Володимир Крекотень, Ілля Єрьомін та Віталій Маслюк [3; 5; 2], ці поетики стали набутокм широкого дослідницького загалу. Що стосується інших трактатів, то вони мало привертають увагу вчених. Однак кожна поетика – неповторна і кожна розширює наші уявлення про літературні теорію та практику XVII – першої половини XVIII ст.

Поетика “Fons Castalius” [Кастальське джерело] [7], яку розпочали читати у Київській академії у вересні 1700 р. і закінчили у липні 1701 р., зацікавила нас не випадково. Близько 1700 року у Москві у великій кількості появляються на надгробках епітафії віршем та прозою, у яких містилися невідомі раніше елементи: розповідь про діяння померлого і їх оцінка, вираз скорботи та моралізаторське повчання про недовговічність життя. Дослідник російської епітафії Павло Акімов пов’язує їх створення із діяльністю учнів Слов’яно-Греко-Латинської академії, які засвоїли силабічне віршування та барокову риторичну культуру [1, 3]. Можна припустити, що українська шкільна епітафія вплинула на розвиток цього жанрового різновиду в Росії, була одним із джерел.

Питання, пов’язані з епітафією, у поетиці 1700 р. виділялися в окремий невеликий параграф “De epitaphio” [Про епітафію] [7, 121 – 122 (зв.)]. Так було зроблено вже в одній із найбільш ранніх збережених українських поетик – 1686 р. (Самоена in Parnasso, 1686, 114). Подібне явище і назву бачимо у Феофана Прокіповича [5, 330] і у ряді більш пізніх поетик (Officina, 1726, 39; Via, 1729, 52; Praeserta, 1743, 127).

Поетика 1700-1701 рр. уперше на українському ґрунті подає визначення епітафії як епіграми на похвалу або осуд померлого [...Epitaphium sit epigramma in laudem mortui vel vituperium] [7, 121 – 121 (зв.)]. Те, що в епітафії зустрічається не лише похвала, й осуд померлого, впливало із тогочасної літературної практики, адже у багатьох літературних епітафіях висміювали п’яниць, крадіїв, еретиків і т.д. Типовими для майже усіх західноєвропейських та українських поетик і риторик, де розглядаються епітафії, є вказівки, що їх зустрічаємо у поетиці 1700-1701 рр.: у епітафіях слід вказати ім’я померлого, вік, заслуги, вчинки, громадську думку, любов до батьківщини, вид смерті і т.д. [7, 121 (зв.)].

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов. (Київ)

Визначення епітафії як епіграми утвердилося у тогочасній теорії літератури: його зустрічаємо у поетиці Феофана Прокоповича [5, 330] та у більш пізніх трактатах, закінчуючи поетикою Григорія Кониського (*Via*, 1729, 52; *Tabulae*, 1729 – 1730, 59; *Præcepta*, 1746, 120 та ін.).

Інше положення із поетики 1700-1701 рр., яке раніше в українських поетиках не фіксувалося, не знайшло підтримки. У поетиці «Кастальське джерело» виділяються такі складові епітафії: плач [*luctus*], похвали [*laudes*], втішання [*consolationes*], підбадьорення [*exhortationes*], пояснення нещастя чи втрати [*explicatio damni et jacturae*] чи, навпаки, проклинання пороків [*exsecratio vitiorum*], виголошення проклять [*imprecatio*], сатира [*satyra*] та ін. [7, 121]. Ці положення про композицію епітафії не отримали свого розвитку у більш пізніх українських поетиках. Зокрема, Феофан Прокопович стверджує, що частини і достоїнства епітафії такі ж, як епіграми [*Epitaphii et partes et virtutes totidem atque eadem sunt, quae cujuscunque epigrammatis*] [5, 330]. Очевидно, у поетиці «Кастальське джерело» (1700-1701) маємо справу із змішуванням, ототожнюванням двох жанрових різновидів похоронної поезії, вживанням терміну «епітафія» у значенні «епіцедія». Тут відчуваємо частково вплив поетики Юлія Скалігера, де виділяються такі частини епіцедія, як “*laudes*” [похвали], “*jacturae demonstratio*” [показ втрати], “*narratio*” [розповідь], “*luctus*” [плач], “*consolatio*” [утішання], “*exhortatio*” [підбадьорювання] [9]. Бачимо також розвиток міркувань Скалігера: якщо епітафії писані в осуд померлого, то і частини мають бути відповідні, звідси – «прокляття» і т.д.

Поетика «Кастальське джерело» (1700) зазначає, що епітафії, звичайно, пишуться або вирізаються на мармурі. У кінці прозової епітафії [*epitaphium solutum*] краще додати відомий вислів [*sententia*], а кінці віршової епітафії [*epitaphium ligatum*] – концепт [*acumen*] чи щось подібне (Fons Castalius, 1700-1701, 121 (зв.)). Автор показує це на шести прикладах: подаються епітафії “*Indoleas hospes*” [Ох, подорожній, мене пожалій], “*Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia*” [Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало], “*Mortua sum pariens et mortua pignora sibi*” [Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко], “*I sama śmiercią płacę, i to com powiła*” [Сама плачу я смертю і те, що сповила], “*Tu leży małe dziecko, jednak płaciemy*” [Тут лежить мале дитя, однакова плата], “*Boże, któryś odpuszcij łotrowi prawemu*” [Боже, ти шляхетному харцизу пробачив].

Автор поетики 1700-1701 рр. вказує на різноманітність епітафії: “*Siquidem omnis varietas delectat, sic etiam poesis aliquando a luctu ad sales, a lamento a lugubri naenia ad lepores poetis excitat animum...*” [Оскільки всяка різноманітність розважає, так також інколи поезія переводить думку поетів від вираження скорботи до насмішок, від плачу і скорботної ненії до дотепів...] [7, 122]. Після цього твердження наводяться епітафії “*Tu kostura spoczywa nago położony*” [Тут костир спочива, голеньким покляли], “*Tu leży bębenista, czeka dnia owego*” [Тут лежить барабанщик, дня того чекає], “*W tym grobie Duda leży, dudy znalezione*” [У тій могилі Дуда, і знайшли там флейти], “*Tu piianica leży, ale tylko ciało*” [Тут лежить пияк якийсь, але тільки тіло], “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю], “*W tym grobie skapy leży, żeby Charonowi*” [Скнара в гробі тим, хотів по кризі ходити], “*Chłop krótki, trumna krótka, krótki też nagrobek*” [Куций хлоп, куца труна, куций теж надгробок], “*Nac recubant fossa Fossae venerabilis ossa*” [Тут спочивають у фосі кістки шановного Фосси], “*Grammaticam didici, multos docuique per annos*” [Вивчив граматику я, й багатьох навчив за ті роки], “*Nic jacet magister poster*” [Вчитель в цій лежить могилі]. Усі пономовні епітафії цієї групи були поширеними у XVII ст. у Польщі та фіксуються в антології польської поезії XVII ст. «Польські селянки» [10, 406 – 411] (епітафія гравцеві – також у антології «Сад поетичний» Я.Трембецького [12, 27]). Претекст епітафії “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю] не встановлений, а усі інші наведені вище латиномовні епітафії зустрічаються у

західноєвропейських поетиках та риториках XVI – XVII ст. Епітафію про учителя філософії зустрічаємо у риторичі «Оратор» (Лейпциг, 1664) [8, 336], епітафії про граматака і про Фоссу – там само і в антології епітафій Лаббе (1686) [8, 334 – 336; 11, 403 – 404].

Таким чином, 16 епітафій, уміщених у поетиці 1700 р., автор поетики розділив на дві групи: серйозні епітафії із концептом і жартівливі. Щоправда, цей поділ досить умовний. На нашу думку, розповідну епітафію прочанинові

**Boże, któryś odpuscił lotrowi prawemu,
Odpuść i pielgrzymowi mało co lepszemu.**

[Боже, ти шляхетному харцизу пробачив,

То й прочанину пробач, він нічим не кращий]

доречно віднести до жартівливих епітафій. Ця епітафія у поетиці 1700-1701 рр. наводиться вперше, пізніше її без змін зустрічаємо в інших поетиках (Cedrus Apollinis, 1702, 150; Lyra Heliconis, 1709, 247; Liber artis poeticae, 1742, 124). Чи можна віднести до жартівливих епітафію про магістра, який не зумів провідміняти слово «могила», також під питанням.

Можливо, невідомий нам автор поетики 1700-1701 рр. сам віршував. На цю думку наводить те, що п'ять латино- і положеновних епітафій у його поетиці зустрічаються уперше, їх претексти не встановлено. Окрім того, два тексти у поетиці 1700 р. наводяться у двох версіях – польською та латинською мовами. Тогочасна пародія, що включала в себе переклад, була поширеною практикою [6, 81 – 82]. В антологіях латинських епіграм поширені пародії цих епіграм національними мовами, в тому числі й переклади епітафій. Що було претекстом, що метатекстом, визначити не завжди вдається.

Що стосується епітафії немовляті, яке померло нехрещеним “Indoleas hospes” [Ох, подорожній], то першим появився латинський текст у поетиці 1696 року, а вже потім, у поетиках 1700 і 1702 року – польська пародія “Gościu pożałuj”:

Indoleas hospes non sum de fonte renatus

Non puero certum nomen eratque mihi.

Quod quia non poteram quaesitus dicere, non sit

In Libro vitae mentio facta mei.

[Ох, подорожній, мене пожалій, бо я не родився,

Хлопчик, і ще не дали ймення якогось мені.

Саме тому, коли запитали, не зміг я назватись,

Тож у книзі життя не спом'янули мене].

(Rosa inter spinas, 1696, 121 Fons Castalius, 1700, 121 (çâ.) Cedrus Apollinis, 1702, 149 Lyra, 1709, 247 Liber, 1742, 124).

Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia,

Nie miałem, nędzne dziecko, duchu z urodzenia,

Nie umiałem się nazwać, kiedy mię spytano,

I tak mię do żywota Księgi nie wpisano.

[Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало,

Бідне дитятко, зроду дихання не мало.

Не назвало імені, як мене спитали,

І так мене у Книгу життя не вписали].

(Fons Castalius, 1700, 121(çâ.); Cedrus Apollinis, 1702, 14).

Епітафія із «Польських селянок» матері, яка померла разом із дитиною при родах “I sama smercia” вперше з'являється на українському ґрунті у поетиці 1700 р. і з незначними змінами фіксується у поетиках 1702, 1709, 1729 і 1742 р. Її пародія „Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] також уперше з'являється у «Кастальському джерелі» (1700) [7, 121 (зв.)] і без змін тексту та коментаря до нього наводиться у поетиці Лларіона Ярошевицького 1702 р. (Cedrus Apollinis, 1702, 149). Очевидно, латинська версія появилася пізніше. Цікаво, що польський текст написаний у формі чотирьох віршів, а латинський “Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] – дистих:

**I sama śmiercią płacę, i to com powiła
Martwe było, dwiema śmierci razem urodziła.
Siłę* ma śmierć przystępów, bo i przez te wrota
Idzie, któremi mamy drogę do żywota.**

[Сама плачу я смертю, і те, що сповила,
Мертве було, смерті дві разом породила.
Звідусіль підходить смерть, також і шляхами,
Тими входить, крізь які йдемо у життя ми].

**Mortua sum pariens et mortua pignora sibi,
Triste puer periam, mors utrisque fuit.**

[Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко,
Сумно, і хлопчик, і я, смерть поразила обох].

Таким чином, складається враження, що теорія епітафії у поетичці 1700 р. формувалася під впливом різних джерел: до уваги бралися як хронологічно більш ранні поетики західноєвропейських та українських теоретиків літератури, так і тогочасна літературна практика. Усе це переосмислювалося, дещо приймалося, дещо відкидалося. Подекуди пропонувалися власні погляди на те чи інше питання, які інколи знаходили підтримку у наступників, а інколи – ні. Подібним чином зразки епітафій у поетичці 1700-1701 рр. – різноманітні і за тематикою, і за походженням. Домінують відомі тексти, подекуди з короткою, подекуди з тривалою літературною традицією. Разом з тим деякі епітафії були, очевидно, написані самим автором поетики або якимсь невідомим поетом чи поетами. Отже, знову ж таки сплітаються класичне і нове, відбувається інтенсивна інтелектуальна робота, щоб краще збагнути слово і думку.

1. Акимов П.А. Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии: Автореферат дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04. – М., 2008. – 27 с.

2. Довгалецький Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К, 1973. – 436 с.

3. Крекотень В.І. Київська поетика 1637 р. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981. – С.118 -154.

4. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983. – 234 с.

5. Прокопович Феофан. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.

6. Циганок О.М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст.. – К., 1999. – 104 с.

7. Fons Castalius ad hauriendum sitienti eruditaе juventuti intra Montana Kijoviae in Collegio Kijoviano-Mohileano excussus et caet... anno Domini quo liberaturis honores fluxerat ad cunas postquam aqua vivax (1700). – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 239. – 189 арк. Назви українських поетик подаються скорочено, за початком. Перша цифра вказує рік написання, друга – аркуш. Повні назви трактатів і шифри рукописів дивись у виданні Віталія Маслюка [4]. Назви епітафій подаються за початком. Переклади Ольги Циганок.

8. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum... – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).

9. Scaliger Julius Caesar. Poetics libri septem. Ed. II. – Lugduni, 1594.

10. Sielanki polskie z różnych autorów zebrane...Editio V. – Warszawa, 1778. – 526 s.

11. Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.

12. Trembecki Jakub Teodor. Wirydarz poetycki. Wydał Ralexander Brückner. T. 1 – 2. – Lwów, 1910. – 512 s.; T. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статтє рассматривается теория и литературная практика эпитафии в киевской поэтике эпохи Мазепы – «Fons Castalius» [Кастальский источник] (1700 -1701). Устанавливаются возможные источники: западноевропейские поэтики и риторики, хронологически более ранние украинские трактаты, литературная прак-

тика того времени, творчество автора поэтики. Анализируется развитие теории и рецепция эпитафий из поэтики 1700 г. в украинских трактатах более позднего времени.

Ключевые слова: поэтики, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the theory and the literary practice of the epitaphs in Kiev poetic of Mazepa's age – «Fons Castalius» [Kastalsky Source] (1700 – 1701). Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, chronologically earlier Ukrainian poetics, contemporary literary practice, personal creativity by poetic's author. In the article are analyzing the development of the epitaph's theory and the reception of the epitaphs from this poetic in the later Ukrainian treatises.

Keywords: Poetics, epitaphs, funeral poetry.

